

Andriana Spassova-Topurova

(Bulgaria, Sofia, Institute for literature, Bulgarian Academy of Sciences)

A Recollection of a Bulgarian-Greek Conflict: Nayden Gerov and Georgios Tsoukalas

Abstract: This article is focused on some aspects of the political skirmish between two prominent representatives of the Bulgarian and Greek communities – Nayden Gerov (1823–1900) and Georgios Tsoukalas/Γεώργιος Τσουκαλάς (1804–1872). At the beginning of the 1850s, the establishment of the Bulgarian school in Plovdiv gave rise to one of the first public disputes between the two ideologists in the context of the development of nationalisms. The article depicts certain moments from the Bulgarian-Greek arguments on the pages of the periodicals ‘Tsarigradski vestnik’ and ‘Bosphorus Telegraph’. In a pen duel, the two intellectuals resorted to the specific pejorative rhetoric of subversion and slander. This strategic rhetoric was characterized by an intensified ideological load and lavish figurative argumentation, often accompanied by expressive ideologies, with a multitude of offensive words, provocations and critical comments. Through the use of such rhetorical techniques, the prominent socio-political figures aimed not simply at undermining their opponent’s person, but above all, at defending their own ideology and contesting the alternative opinion. The confrontation between the text strategies (some of the texts were published anonymously on purpose, allowing for the identification of the people with the text) of N. Gerov and G. Tsoukalas reveals the two political programs in their contrast and convergence to the own/foreign ideological code.

Key words: Bulgarian-Greek polemics, pejorative rhetoric, Nayden Gerov, Georgios Tsoukalas, expressive ideologies, national-ideological texts

Андриана Спасова-Топурова

(България, София, Институт за литература, Българска академия на науките)

Припомнянето на един българо-гръцки сблъсък: Найден Геров и Георгиос Цукалас*

Един от примерите за сблъсък на идеологии в контекста на 50-те години на балканския XIX век може да бъде проследен чрез публичното присъствие на двама изявени представители на българската и гръцката общност – Найден Геров (1823–1900) и Георгиос Цукалас/Γεώργιος Τσουκαλάς (1804–1872). Техният остър памфлетен език в периодичния печат и в книгите им показва как съперничеството между две нации се опира на взаимно уподобим и близък идеологически инструментариум, който борави с колективна памет, език, род, история. Политическото говорене в статиите и брошурите на двамата общественици е моделирано през динамиката на идеологиите в културно, историческо и социално отношение. Българо-гръцките конфликти ескалират в пропагандиращи механизми за утвърждаване на националната идентичност. Антигръцката насоченост и поставянето под въпрос на континуитета с древногръцката история и ми-

* Написването на настоящия текст стана възможно благодарение на подкрепата на Министерство на образованието и науката за изпълнение на Национална научна програма „Млади учени и постдокторанти“, одобрена от РМС # 577 / 17.08.2018.

тология са припознат способ от Н. Геров за разрешаването на българския църковен въпрос.

Конкретният повод за едни от първите публични сблъсъци между двамата идеолози в контекста на развиващите се национализми е откриването на Пловдивската гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ през 1851 г. Статията подчертава някои моменти от българо-гръцките препирни на страниците на периодичния печат – в „Цариградски вестник“ и в „Босфорски телеграф“. В словесния дуел двамата интелектуалци прибегват до специфичната пейоративна реторика на конфликтността и клеветничеството. Тази стратегическа реторика се отличава със засилена идеологическа натовареност и пищна образна аргументация, често придружена с експресивни идеолекти, с множество обидни слова, провокации и критически коментари. Посредством подобен тип реторически похвати изтъкнатите обществено-политически личности целят не просто персонално подриване на чуждия авторитет, а преди всичко отстояване на своята идеология и оспорване на алтернативното мнение. В противопоставянето между текстовете (някои от тях умишлено анонимни, позволяващи идентифицирането на народа с тях) на Н. Геров и Г. Цукалас на преден план се открояват двете политически програми в техните различия и сближавания спрямо своя/чуждия идеологически код.

Идеята за общата славянска идентичност като ясна контрапоза на гръцката идеология „Μεγάλη Ιδέα“ е застъпена и последователно разгърната в поредицата от полемични статии на Н. Геров в постоянната колонка „Български“ на страниците на „Цариградски вестник“ (1852–1853). А също и преповторена в непосредствено издадената отделна брошура „Няколко мисли за българският език и за образованието у българите. Написано по повод на укорителния член въз българите, напечатани в 108, 109, 110 и 111 броеве на дневник „Босфорският телеграф“ (Земено от „Цариградският вестник“). В противовес на гръцката асимилаторска политика, особено застъпена в Пловдив с преобладаващо присъствие на гръцката и гърчещата се българска интелигенция, е откриването на епархийското българско училище през лятото на 1850 г. от Стоян Чалъков. Избраният за главен учител Н. Геров на следващата година чрез епидейктичното си слово (с възхваляваща и изящна реторика) поставя началото на училищното честване на славянските първоучители, които стават и патрон на учебното заведение. Именно този празник и публичното явяване на българските ученици на годишния изпит по различни учебни дисциплини изостря вниманието на гръцките идеолози.

Публицистичните изяви на Г. Цукалас дават успешно отпор на българските усилия за подриване на гръцкия авторитет в Пловдивската епархия. Успоредно с осъзнатото приемане на положителните последици от несъмнения просвещенски и позитивистичен ефект от изучаването на гръцкия език и литература като средство за общуване с европейската и световната литература, история и култура, протича и обратният процес на опити за отгласване от тях. Този опосредстващ рецептивен код бива едновременно утвърждаван и подриван, като за отрицателната му визия спомагат политическите напъвания от църковната борба и засилващото се влияние на руската рецепция, като още един доминиращ рецептивен код през Българското възраждане.

Преподавателският метод на Н. Геров е формиран спрямо една национална и секуларизирана визия, в която акцентът пада върху изучаването на българския език и на различни светски науки като всеобща история, география, математика, физика, реторика. Този метод се противопоставя на убежденията на гръцкия идеолог. Перифразирайки в превод от гръцки статията на Мария Литина, Геровият подход към пловдивските ученици е противоположен на методологията на Г. Цукалас, развита в Йонийската академия, за приоритет на гръцкия език (граматика, етимология, синтаксис) пред останалите учебни предмети (Λίτινα/Литина 2019). Преподаването на Г. Цукалас в гръцките

училища в Сливен и Пловдив още повече създава предпоставка за конфликтната ситуация между българите и Цариградската патриаршия. Историографският интерес на изследователката Антоанета Кирилова към българското национално движение се спира върху документалното наследство на Н. Геров. Опирайки се и върху прочита на Раймонд Детрез за реципрочните идеологически представи за „лукави гърци“ и „надеменни българи“ (Детрез/Detrez 2008: 75-95), изследователката систематизира единния мемоарен разказ за политическия отговор, реакция на гръцкия елит.

Авторите – съвременници и очевидци – изрично казват, че последвалите събития са резултат от съзнателен сценарий за унищожаване на училището, прогонване на учителя и дискредитиране на българската идея в Пловдив. Тези замисли се преследвали с клевети и интриги, с доноси пред духовните и граждански власти, с неверни и манипулативни дописки в гръцката преса (Кирилова/Kirilova 2017: 66).

Именно споменът на Геровия ученик, и също виден възрожденски просветител, Йоаким Груев е идеологически обоснован и реконструира събитието спрямо националните задачи:

но с това усили злобата и враждата на запалените гръкомани против българите. Г. Цукалас, пришелец от Йоническите острови, под защита и насока на Пловдивския митрополит, Фанариотина Хрисант, повдигна гоненията против училището, против учителите и подаражателите му: с клеветнически дописки по гръцки вестници мъчеше се да ги представи за панславистическо учреждение, та да го компроментира и нарочи пред правителството (Груев/Gruev 1906: 13).

Полемичните текстове на Н. Геров и Г. Цукалас попадат в една тенденциозно пейоративна реторика на подриването и клеветничеството. На 25 юли 1851 в бр. 398 излиза първата от поредицата антибългарски статии на гръцкия просветител в цариградския вестник „Босфорски телеграф“/“Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου” (1843–1871). Вестникът е определян като орган на гърцизма през XIX век. Негов главен редактор е турският дипломат Константин Адосидис Паша (1818–1895). След 1857 г. изданието се преименува на “Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς” (1857–1871, ред. Самос Димитрис Ксенис). Статията на Г. Цукалас “Αι πρωται εξετασεις του Βουλγαρικου σχολειου εις Φιλιππουπολιν (iz idiaitiras allhlogoграфияς)”, „Първите изпити на българското училище в Пловдив (из специална кореспонденция)“ (1851) е идеологически натоварена с отрицателно и бдително отношение към наскоро проведения се училищен празник и публично отстояване от Н. Геров и възпитаниците му на българската идея. Година по-късно (бр. 82–83, 19 и 26 април 1852) в „Цариградски вестник“ излиза в два последователни броя полемичната защита, като отговор на реакцията на Г. Цукалас, идеологически осмисляйки историческото наследство на Гръко-римската античност. Заглавието на публицистичния материал е „Тракийският пустинник кам обществото“ и е подписан като „Тракийски пустинник, Обител над Нашата родопска гора“ (Герв/Gerov 1852b: 3). Маньо Стоянов идентифицира псевдонима с Найдено Геров (Стойанов/Stoyanov 1957: 335). Статията представлява интерес по няколко причини.

Първо: в нея името на гръцкия идеолог „господин Г. Цукаловото лице“ е пряко назовано и въввлечено в директна публична полемика заедно с главния редактор на „Босфорски телеграф“. Това назоваване е разликата с поредицата статии от януари до март 1852 г. на Н. Геров, както и на Петко Славейков „Към високоучений гръцки филолог в Филипоград“ в „Цариградски вестник“ (Славейков/Slaveykov 1852: 3), в които възрожденският читател се досеща за адресата на критиките.

Второ: над заглавието на „Тракийският пустинник кам обществото“ има кратко предисловие, което свидетелства за първоначалното ѝ публикуване в гръцкия вестник „Амалтея“ („Прочитаме в Греческий Вестник Амалтея (в чис. 686) ниже наложителния член, който не малко укорява и псува Болгарите“) (Геров/Gerov 1852b: 3).

Трето: анонимният автор загатва за обнародвани две „прибавления“ към статиите на Г. Цукалас и съответно негативната редакторска оценка за тях:

от Г. Редактора на Телеграфа за неправилното и грубо укоряемаго Г. Цукалас. С благодарение видяхми, че двете тия предисловия неудобряваха поведението на ония, които с намерение писаха двете тия прибавления, като натрупаха, без да му прилича ругание върху ругание и псувание върху псувание с голямо безобразие и грубословие [...] толкова грубо и несправедно да ся докачат, поканиха Г. Цукалас ще нече пак да ся отговори (Геров/Gerov 1852b: 3).

В пресъздаденото гръцко осмиване на българския език *грубословието* се припознава като обратната визия на изящното слово и възхвалата. Гърците и елинизираниите българи са включени в националната парадигма на негативните фигури на другия и на своя като друг (по типологизацията на Аретов/Aretov 2006: 49). Обобщеният отрицателен образ на „знаменитата тая шайка на нашите едновърни и еднородни Трако-греци ..които по злоупотребление и за срам още Болгаре ся називават“ е пряк отговор на не по-малко охуления от гръцките редактори образ на българската общност като „разгневените българи“, като „Българите (които преди малко раздразнили бяха)“ или „Българската шайка против Греческий язык и Греческо учение, която ежедневно око-вава с най-безстадиный чин изключението от славната Трация“. Оказва се, че публичният сблъсък между двамата идеологически противници (Н. Геров и Г. Цукалас) едновременно присъства на страниците на няколко периодични издания: „Босфорски телеграф“, „Цариградски вестник“, и „Амалтея“. Многократно самоизтъкващият се Тракийски пустинник като „долуподписаният“ предизвиква „Босфорски телеграф“ и Г. Цукалас, изисквайки продължаване на дебата и недоумявайки неговото привидно потушаване.

Анонимността на памфлетната статия позволява едно по-явно заявяване на българската национална кауза като контрапункт на гръцката. Подписаната с псевдоним статия е начин по-голяма част от българската публика да се идентифицира с анонимния автор. Официалното обръщение на родопския „обител“ към българската общественост извиква засилено присъствие на неоспорими исторически факти и документиращи реалии. Именно това изключително внимание на публициста, в противовес на „Г. Цукалас лажливи оправдания“ и „беснословия“, „излезли от глави с разстроен мозък“ (Геров/Gerov 1852a: 9), спомогнаха за разкриване на една „загадка“, или по-точно, за коригирането на една фактологична неточност около полемизиращия източник на Геровата брошура „Няколко мисли..“. Настоящите изследователски търсения на въпросните статии на Цукалас „За древния и свещен град Филипопулис“ (Περὶ τῆς Ἀρχαίας καὶ ἑνδόξου Μεγαλοπόλεως Φιλίππουπόλεως, бр. 408–411) бяха първоначално неточно насочени, според посочените от Н. Геров броеве на „Босфорски телеграф“ (от бр. 108 до бр. 111). Поради липса на гръцкия вестник в българските библиотеки, издирването продължи в гръцки дигитални хранилища, чрез междубиблиотечни запитвания до основните университетски библиотеки в Солун, Атина, Янина, Кипър. Историята за набавянето на материалите доведе до, на пръв поглед, безрезултатното търсене в дигиталната библиотека на гръцкия парламент (Атина), в чийто архив въпросният вестник е наличен от 1850, бр. 339.

Накратко, макар и да липсват търсените броеве на ежеседмичника, става ясно, че Н. Геров още през 1852 г. се противопоставя на политическата идея на Г. Цукалас. Познати и проблематизирани са именно историко-филологическите трудове на Г. Цука-

лас като много по-късен конфронтиращ отзвук от страна на българската интелигенция. Етническото подчертаване на старогръцките корени на пловдивското население е изведено в основната му книга „Историко-географско описание на епархията на Филипуполис“ от 1851. В „Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век“ Н. Данова извежда труда на Цукалас като ярък и явен пример на неговите политически задачи –

Утвърждава се и тенденцията на премълчаване на съществуването на негрци в претендираните от Гърция райони (Данова/Danova 1980: 153).

В противовес на цялата пропаганда на „елинизма в многооспорвания град Пловдив“ (Кирилова/Kirilova 2017: 63) е появата на две книги, издадени две десетилетия по-късно от труда на гръцкия идеолог. Това са трудовете на Стефан Захариев „Географско-историко-статистическо описание на татар-пазарджишката кааза“ от 1870 и на Константин Моравенов „Паметник за пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание“ от 1869. До голяма степен те са създадени и функционират като Контра-Цукалас идеологема и опримеряват наблюденията на Раймонд Детрез и Мина Христемова за сблъсъка на „крайно националистически гледни точки“ (Детрез/Detrez 2008: 80). Изследването на М. Христемова потвърждава хипотезата ни, че езиковите препирни между българския и гръцкия идеолог са „само средство за доказване на правата на двата етноса върху градското обществено пространство“ и още:

Гравитирайки около въпроса гръцки-български език, Цукалас всъщност прокарва виждането си за антитезата град – село, култура – варварство, местни жители – пришълци (Христемова/Hristemova 2011: 80).

Разногласията между Н. Геров и Г. Цукалас обаче не са отдалечени хронологично и присъствието на подриващи реторични аргументи в техните текстове е елемент от злободневния публицистичен стил на писане. От една страна, за достигане до този извод спомогна статията на „Тракийски пустинник“, в която са посочени за доказателствена аргументация конкретни броеве и листове от „Босфорски телеграф“ – 398, от 404 до 405 и последователно изредените от 408 до 411. От друга страна, за потвърждение на тезата ни много спомогнаха дългогодишните занимания на съвременния гръцкия изследовател Андреас Либертатос (Ανδρέας Κ. Λυμπεράτος) върху културно-политическите процеси в Пловдив през XIX век. От бр. 428 е даден дори централен цитат, който графично е описан „на листото си трета колона“. След приведенения цитат, оклеветяващ българските книги пред властта: „Тия книги чрезвичайно доказват Императорско Правителство и Турция“, следва явната заплаха „Нека добре внимае с това негово поведение, за да не би он сам непочувстенно докачи“ (бр. 83, л. 3). В съответствие на тези Герови посочвания в действителност са поместени идеологическите препирни с Г. Цукалас. Оказва се, че има разлики в заглавието на брошурата, в самата нея и по страниците на „Цариградски вестник“.

Разминаването в изписаните броеве е в много дълъг времеви диапазон от бр. 108 до бр. 411, така че става дума за графична грешка в дългото обстоятелствено наименование на Геровата брошура. Ето защо по-логично синхронно изложение на идеологическата конфронтация в българо-гръцкия периодичния печат между Н. Геров и Г. Цукалас дава книгата на А. Либертатос “Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα” [Икономика, политика и национална идеология. Формирането на националните партии във Филипополис през XIX век]. В бележка под линия авторът пише за сгрешената номерация на броевете: “Προκειται για τους αριθμούς 408–411 που δημοσιεύεται η ανταπαντηση του Γ.

Τσουκαλα, σελίδα 393” [Става дума за броеве 408–411, в които е отпечатан отговорът на Г. Цукалас] (Λυμπεράτος/Liberatos 2009: 393). Отваряйки една скоба отбелязвам, че самото запознаване с книгата стана възможно благодарение на Юра Константинова и Мария Литина, към които се обърнах за помощ, за да се сдобия с търсените гръцки броеве. При написването на настоящата статия все още не беше книжен факт вече преведената на български монография „Възрожденският Пловдив: трансформация, хегемония, национализъм“ (2020). В нея критическият рефлекс на А. Либератос разклаща преповтаряни схематични схващания и изкривявания относно появата и развитието на национализма като модерна идеология на Балканите и националистическия сблъсък през Възраждането. И тук изследователят повтаря разяснението, че в заглавието на историко-филологическия трактат „Няколко мисли за българският език и за образованието у българите.“ са неправилно посочени броевете 108–111 на „Босфорски вестник“ вместо 408–411, в които е обнародван пейоративният отговор на гръцкия идеолог (Либератос/Liberatos 2020: 510).

Самите публицистични текстове „За древния и свещен град Филипопулис“ от 1852 г. във вестник „Босфорски телеграф“ се оказват отделни фрагменти от основния идеологически труд, издаден година по-рано. От своя страна Н. Геров се опира на същия подход за популяризиране на българската идея, като в обратен ред първо публикува поредица статии в „Цариградски вестник“ и в същата година ги събира в отделна брошура. Съдържанието е идентично, като се установи едно разместване на фрагменти и обръщането на последователността на бр. 74 и бр. 75 в книгата.

Липсата на места на критическо дистанциране и осмисляне на гръцката идеологическа програма, огледално близка на българската, издава встраиването на защитата на Н. Геров, който прибегва до един жаргонен речник от обвинения и хули.

Увлечен в полемиката, на места Геров напуска спокойната аргументация и, завладян от критиката си към съвременните му панелистични идеи, по същество отхвърля или поне снижава и проблематизира старата елинска митология (Аретов/Aretov 2017: 56).

Проблематизирането на гръцката етно-лингвистична идея не е само в низовия езиков регистър, но и в ценностния. Универсалните морални категории, изведени от Античността, са с обърнат знак както за „въсточната римска империя“ (в която няма „нито сенка от добродетелите на древните римляни“, а само отдаването им на „распуст, покварили нравите си и достигнали до висока степен на разврат“, „откуп“), така и за елинската, византийската и гръцката култура. Добродетелите са присъщи на някогашните римляни и, разбира се, на българите. До ясно разпознаваемите метафори от Паисиевия език опира Геровата реторика, когато противопоставя българите, самонарекни се варвари, като „много дебели“ с „прости нрави“ и „войнствен дух“ на „изтънчени“, „много разпуснати“ и „развратени греци“. Един от най-силните полемични аргументи на Н. Геров срещу елинизаторската политика е отнемането не само, според израза на Д. Лилова, на „класическата“, но и на „алтернативната логика на идентичността“ (Лилова/Lilova 2003: 172). Изучаването на катаревуса и на гръцката граматика поставя гръцките възпитаници в един исторически застой, осланящ се на създаденото „наготово“ от „прехвалените им праотци“ (Герров/Gerov 1852a: 6). Съвременните гърци са едновременно „потънали в дълбоко невежество и са останали назад не само от днешните просвещени народи, а и от прародителите си“ (Герров/Gerov 1852a: 34).

Наред с подробния преглед на историята на българския език и наречията му, на новобългарската книжнина и образование Н. Геров засяга болезнената тема за прекъснатия континуитет между Древна Елада и съвременна Гърция. Провокативната теза на Якоб Фалмерайер („За произхода на днешните гърци“, 1835) е добре позната и усвоена

от българската историографска традиция. Славянизирани елини и загубената връзка с античното наследство присъства както във филологически публицистични текстове, така и в различни исторически ръкописи. Антигръцката насоченост е директно заявена при Геров чрез генеалогичното обвързване с езика на циганите („а за циганския сме разбрали само, че има нещо общо с гръцкия“, (Геров/Gerov 1852a: 19) по общи лексикални единици като лулуди (цвете), охто (осем) и др. Усъмняването в Омир и причисляването му към безличната народна маса от поети-певци във възрожденския контекст по-скоро е свързано с динамиката на национално-идентификационните процеси. Но освен това през XIX век българската рецепция на античния автор се включва към общата тенденция на европейското разногласие за историческото тълкуване на Омир, неговата епоха, конкретните особености на сюжета, митовете, стихосложението. Неслучайно по аналогичен начин стои продуктивната възрожденска рецепция на Август-Шльоцеровата книга „Увод във всеобщата история“, от началото на 50-те до средата на 60-те години на XIX век – учебниците по световна история от Атанасий Чолаков (1851) и от Рашко Блъсков (1864). Д. Лилова изтъква, че „може би най-ефектната“ редакторска намеса от страна на А. Чолаков и Р. Блъсков е изобретената версия на *Българската Илиада* чрез изложените „оригинални аргументи срещу авторството на Омир“ (Лилова/Lilova 2003: 174).

Настоящият текст се опита да представи само отделни аспекти от политическата схватка между Найдено Геров и Георгиос Цукалас, които ще бъдат проследени в едно следващо разгърнато изследване. Любопитен ракурс е да се разгледа как се конструира и отстоява българската идеология през призмата на възрожденските българо-гръцки препирни. Най-често националната идея е разпозната в противоречието, отхвърлянето и понякога непредвиденото сближаване с чуждия идеологически код.

ЛИТЕРАТУРА

- Аретов 2006: *Аретов, Н.* Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век. София: Кралица Маб (Aretov 2006: *Aretov, N.* Natsionalna mitologia i natsionalna literatura. Syuzheti, izgrazhdashti balgarskata natsionalna identichnost v slovesnostta ot XVIII i XIX vek. Sofia: Kralitsa Mab).
- Аретов 2017: *Аретов, Н.* Още веднъж за античното наследство. Рецепция, адаптация и апроприация през XIX в. – В: Динамика на културните процеси. Трансфер и памет. София: „Проф. Марин Дринов“, 50-65 (Aretov 2017: *Aretov, N.* Oshte vednazh za antichnoto nasledstvo. Retseptsia, adaptatsia i apropiatsia prez XIX v. – V: Dinamika na kulturnite protsesi. Transfer i pamet. Sofia: „Prof. Marin Drinov“, 50-65).
- Герв 1852a: *Герв, Н.* Няколко мисли за българският език и за образованието у българите. Написано по повод на укорителния член въз българите, напечатани в 108, 109, 110 и 111 броеве на дневник „Босфорският телеграф“ (Земено от „Цариградският вестник“). Цариград: Печатница на „Цариградски вестник“ (Gerov 1852a: *Gerov, N.* Nyakolko misli za balgarskiy yazik i za obrazovaniето u blagarite. Napisano po povod na ukoritelniy chlen vaz balgarite, napechatani v 108, 109, 110 i 111 broeve na dnevnik „Bosforskiy telegraf“ (Zemeno ot „Tsarigradskiy vestnik“). Tsarigrad: Pechatnitsa na „Tsarigradski vestnik“).
- Герв 1852б: *Герв, Н.* [подп. Тракийски пустинник, Обител над Нашата родопска гора]. Тракийският пустинник към обществото. Филибе, 19 април 1852. – Цариградски вестник, № 83, 3 (Gerov 1852b: *Gerov, N.* [podp. Trakiyski pustinnik,

- Obitel nad Nashata rodopska gora]. Trakiyskiyat pustnik kam obshtestvoto. Filibe, 19 april 1852. – *Tsarigradski vestnik*, № 83, 3).
- Груев 1906: *Груев, Й.* Моите спомени. Пловдив: Печатница на Хр. Г. Данов (Gruev 1906: *Gruev, Y.* Moite spomeni. Plovdiv: Pechatnitsa na Hr. G. Danov).
- Данова 1980: *Данова, Н.* Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. София: Наука и изкуство (Danova 1980: *Danova, N.* Natsionalniyat vapros v gratskite politicheski programi prez XIX vek. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Детрез 2008: *Детрез, Р.* „Лукави гърци“ и „надменни българи“. Български и гръцки реципрочни представи по време на църковната борба в Пловдив. – Във: Въпреки различията. Интеркултурни диалози на Балканите. София: „Проф. Марин Дринов“, 75-95 (Detrez 2008: *Detrez, R.* „Lukavi gartsii“ i „nadmenni balgari“. Balgarski i gratski retsiprochni predstavi po vreme na tsarkovната borba v Plovdiv. – Vav: Vapreki razlichiyata. Interkulturni dialozi na Balkanite. Sofia: „Prof. Marin Drinov“, 75-95).
- Кирилова 2017: *Кирилова, А.* Найден Геров и българското национално движение в Пловдив през 50-те години на XIX век. – Известия на Института за исторически изследвания, № 1, 62-88 (Kirilova 2017: *Kirilova, A.* Naïden Gero v i balgarskoto natsionalno dvizhenie v Plovdiv prez 50-te godini na XIX vek. – Izvestia na Instituta za istoricheski izsledvania, № 1, 62-88).
- Либератос 2020: *Либератос, А.* Възрожденският Пловдив: Трансформация, хегемония, национализъм. София: Гутенберг (Liberatos 2020: *Liberatos, A.* Vazrozhdenskiyat Plovdiv: Transformatsia, hegemonia, natsionalizam. Sofia: Gutenberg).
- Лилова 2003: *Лилова, Д.* Възрожденските значения на националното име. София: Просвета (Lilova 2003: *Lilova, D.* Vazrozhdenskite znachenia na natsionalното име. Sofia: Prosveta).
- Славейков 1852: *Славейков, П. Р.* Болгарски. Към високоучений гръцки филолог в Филипоград. – Цариградски вестник, № 69, 3-4 (Slaveykov 1852: *Slaveykov, P. R.* Bolgarski. Kam visokoucheniy gratski filolog v Filipograd. – *Tsarigradski vestnik*, № 69, 3-4).
- Стоянов 1957: *Стоянов, М.* Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания, 1806–1878. София: Наука и изкуство (Stoyanov 1957: *Stoyanov, M.* Balgarska vazrozhdenska knizhnina: analitichen repertoar na balgarskite knigi i periodichni izdania, 1806–1878. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Христимова 2011: *Христимова, М.* Борбата за историческо наследство: Стефан Захариев срещу Георгиос Цукалас. – В: *Стефан Захариев. Живот, дело, род.* Пазарджик: Регионален исторически музей, 74-87 (Hristemova 2011: *Hristemova, M.* Borbata za istoricheskoto nasledie: Stefan Zahariev sreshtu Georgios Tsukalas. – V: *Stefan Zahariev. Zhivot, delo, rod.* Pazardzhik: Regionalen istoricheski muzey, 74-87).
- Λίτινα 2019: *Λίτινα, Μ.* Όψεις του έργου του Γεωργίου Τσουκαλά Ελπίδα Κόνια Αρχαίοι.
- Λυμπεράτος 2018: *Λυμπεράτος, Α. Κ.* Ρωμηοί, Έλληνες και Γκαγκαούζοι στην Βουλγαρία του 19ου αιώνα: ανασημασιοδότηση, ταξινόμηση, αυτοκατανόηση” στο Ο. Κατσιαρδή κ.α. (επιμ.). – In: Έλλην, Ρωμής, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, Αθήνα, 399-411.
- Τσουκαλάς 1851: *Τσουκαλάς, Γ.* Αι πρωται εξετασεις του Βουλγαρικου σχολειου εις Φιλипπουπολιν (ιξ ιδιαιτιρας αλληλογραφιας). [Πървите изпити на българското училище в Пловдив (из специална кореспонденция)]. – *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, № 398, Φιλипπουπολις 25.07, 3.

Тσουκαλάς 1852: Τσουκαλάς, Γ. Βουλγαρικά. – Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου, № 404–405, 408–411.

